

ERKEN DÖNEM İSLAM TARİHİNDE İLİM MERKEZLERİ VE ULEMA HAREKETLİLİĞİNİN TESPİTİ ÜZERİNE METODOLOJİK BİR ARAYIŞ: NİSBELER

Muhammed Enes Topgül

Marmara Üniversitesi
enes.topgul@marmara.edu.tr
ORCID: 0000-0003-3077-2610

ÖZ

Erken dönem İslami ilim merkezlerinin ve bu merkezler arasındaki ilişkilerin belirlenmesi, genelde İslami ilimler tarihindeki, özelde de hadis tarihindeki pek çok boşluğun giderilmesini sağlayacaktır. Ancak, ulema hareketliliğinin mahiyeti, siyasi erkin davranışları ile farklı merkezlerin yükselişi ve düşüşü arasındaki ilişkileri incelemek için hangi kaynaklardan ne şekilde istifade edilebileceğine dair mevcut literatürde yaygın olarak takip edilen bir metot yoktur. Bu makale ulema hakkında biyografik malumatı ihtiva eden *târîh*, *tabakât* ve *ricâl* türündeki eserlerde standart bir bilgi türü olarak kaydedilen ve ele alınan şahsın ailevi veya kabilevi durumunun yanı sıra; meslek, mezhep ve meşrebi hakkında da bilgi verebilen nisbelerin erken dönem İslami ilim merkezlerinin ve bunlar arasında ulema hareketlerinin

mahiyeti ve yönünün tespitine dair bir araştırmaya veri sağlayabileceğini öne sürmektedir. Nisbelerin bu tarz kullanımının imkanına dair metodolojik bir tartışmadan sonra, bir Sünni ve bir Şii hadis isnadında yer alan isimlerdeki nisbelerin analizi yapılarak erken Sünni ve Şii ilim merkezleri, ulema hareketliliğinin yönü ve güzergahları hakkında birtakım tespitlerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Nisbe, İlim Merkezleri, Rihle, Rihle Yönü, Ulema Hareketliliği, Mervezi, Keşşi.

GİRİŞ

İlim merkezlerinin tespiti ve tarihî süreçteki iniş-çıkışları, âlimlerin rihle yönü, şehirler arasındaki irtibatlar, farklı şehirlerdeki mezhep veya daha başka dinî grupların yoğunluğu, ilim ehli arasındaki meslek sahibi olma oranları ve buradan hareketle sahip olunan maddi imkanların veya resmî görevlerin ulema-umera ilişkisinde ne gibi bir rolü bulunduğu gibi pek çok konu İslami ilim geleneğinin daha iyi anlaşılması açısından önem arz etmektedir.¹ Ancak, bu konuların nasıl ve hangi noktalardan ele alınabileceği hakkında yaygın kabul gören metodolojik bir çerçeveye sahip değiliz. Konuya başlamak için en verimli hareket noktası, büyük oranda râvi ve âlim biyografilerine tahsis edilen ve özellikle şehirlere veya bölgelere göre düzenlenen *târîh*, *tabakât* ve *ricâl* türündeki eserlerdir. Zira bir râvi ya da âlimin tam adı, künyesi ve nisbesi, aile ve kabile ilişkileri, doğduğu ve ilmî yaşantısını sürdürdüğü bölgeler, yaptığı ilim yolculukları, hoca-talebe ilişkileri, meslek ve mezhebine yönelik atıflar bu kaynaklarda neredeyse standart olarak kaydedilmiştir. Nisbelere dayalı olarak söz konusu verilerin tespit ve analizi, yukarıdaki sorulara bazı cevaplar vermemizi mümkün kılabilir.

¹ Farklı aşamalarda makaleyi okuyarak önemli teklif, tenkit ve tavsiyelerde bulunan Mustafa Macit Karagözoğlu, Bekir Kuzudişli ve Ahmet Yücel'e teşekkür ederim.

Bahsi geçen kaynaklara hangi açılardan ve kayıtlarla başvurulacağına dair net bir belirlenimden söz edilemese de, hicri II. asrın başlarıyla birlikte hadisin ayrılmaz bir parçası hâlini alan isnadı, işlevsel bir tarihî kayıt türü olarak önermek mümkündür. İslami literatürde isnad her bir râvinin, üst tabakasındaki râvi ile irtibatını gösteren bir rivayet formuyla, bilgiyi üst nesline nisbet ettiği bilgi aktarım metodunun adıdır. Yapısı itibariyle birden fazla tabakayı içermesi, isnadın klasik literatürdeki dağınık malzeme açısından bir kayıt olarak önerilmesinin en temel sebebidir. Yani isnaddaki her bir râvinin sosyo-kültürel durumunu ortaya koyan tarihî verilerin, isnaddaki tabaka sırası gözetilerek, erken döneme doğru takip edilmesi değişen dönemlerle birlikte meydana gelen ilmî ve toplumsal değişimleri, bölgesel hareketlilikleri, mesleki veya mezhepsel ilgileri gösterebilir.

İsnadı tarihî bir kayıt olarak gören bu makale, râvilerin nisbeleşimine yoğunlaşarak, bu nisbelerin özellikle hadis tarihi bağlamında hangi açılardan okunabileceğine dair kısa bir tartışmanın ardından, nisbe türüne ait eserlerin erken dönem ilim merkezleri ve ulema hareketliliğinin tespiti bakımından değerini, Sünni ve Şii literatüre ait iki metin üzerinden göstermeye çalışacaktır. Bu noktada isnadların tek başına işlevsel olamama ihtimali dikkate alınarak, râvilerin hayatları hakkında bilgi veren bibliyografik literatüre de sıklıkla başvurulacaktır.

NİSBELERİN TARİHİ KAYNAK OLARAK DEĞERİ

İslami literatürde nisbeler bir kabile, aile, rehber niteliğindeki şahsa veya kavme; köy, kasaba, şehir, bölge gibi bir yere; din, mezhep, tarikat gibi inanç ve dinî pratiğe ait yapılara; bir sanat, meslek veya ilim dalına ve herhangi bir kitaba, sınıfa ya da topluluğa mensubiyeti ifade etmek üzere kullanılan isimlerdir.² Nitekim

2 Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Richard W. Bulliet, "A Quantitative Approach to Medieval Muslim Biographical Dictionaries," *Journal of Economic and Social History of the Orient* 13/2 (1970): 195-211, özellikle 198 vd.; Casim Avcı, "Nisbe," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* 23: 142-44. Avcı'dan aldığım tanıma "rehber niteliğindeki şahıs/âlim" ve "kitaba" kısmının da eklenebileceğine dair önerisinden dolayı Mehmet Fatih Kaya'ya müteşekkirim. Onun da belirttiği gibi "Hanefi," "Maliki," ve "Hanbeli" gibi nisbeler öncelikle şahsa, sonrasında mezhebe yönelik nisbeler olarak değerlendirilmelidir.

“Temîmî,” “Ezdî” gibi kabilelere; “Zübeyrî,” “Ömerî” gibi ailelere; “Maliki,” “Hanbeli” gibi rehber niteliğindeki şahıslara/âlimlere; “Arabî,” “Fârisî” gibi millet/kavimlere; “Basrî,” “Kûfî,” “Medeni” gibi şehirlere ya da “Horâsânî,” “Cezerî” gibi bölgelere; “Nasrânî,” “Yahudi,” “Mecusi” gibi dinlere; “Mutezili,” “Mürçî,” “Sünnî” gibi mezheplere; “Kadiri,” “Nakşibendî” gibi tarikatlara; “Sükkerî,” “Attar” gibi mesleklere; “Nahvî” gibi ilim dalına; “Minhâcî,” “Kâfiyecî” gibi kitaba; “Sahâbî,” “Bedrî” gibi sınıf ya da topluluğa yönelik nisbelere klasik kaynaklarda sıklıkla tesadüf edilir. Herhangi bir şahsın özel durumuna ilişkin sıradan bir malumat gibi görünse de, yukarıda değinildiği üzere, nisbelere sorulacak bazı sorular bir tür sosyal tarih okuması yapmaya imkan vermektedir. Belli bir coğrafya veya dönem ile kayıtlanan çalışmalar için o bölge ile ilgili *târih*, *tabakât*, *ricâl* kitapları ilk başvuru kaynakları olarak dikkat çekse de, bu eserler tabii olarak bugünün çözümlemeleri dikkate alınarak telif edilmedikleri için, araştırmacılar metne doğru soruları sormak veya en azından bu eserlerde sıradan kalıplarla sunulan bilgileri kendi konumları ve araştırmalarının hedefleri açısından anlamlandırmak durumundadır. Örneğin, klasik bir müellif için bölge, şehir, mezhep, meşreb, kabile, aile ve meslek durumlarını gösteren nisbelerin, biyografisi ele alınan kişinin tam isminin hemen ardından verilmesi standartlaşmış bir tavidir. Aslında bu standart tavır, ele alınan şehir veya bölgenin sosyo-kültürel durumunu tespit isteyen modern araştırmacılar için zengin bir kaynak görünümündedir. Örneğin, Nişabur’un asilzadelerini konu edinen bir çalışmadaki “Nişabur’un sosyal yapısını tutarlı bir surette anlamak, aile bağları ve ilişkilerine dair tam bir malumat olmaksızın mümkün olmayacaktır” yargısı,³ aile bağlarını gösteren nisbeler üzerinden sosyal tarihçiliğin imkânına dikkat çekmektedir. Nitekim yazar birçok biyografide tekrarlanan nisbelerin, güvenilir soy ağaçlarını ortaya çıkarabileceği kanaatini zikretmiş⁴ ve toplamda yirmi bir ailenin ilişkilerini dokuz grup hâlinde incelemiştir.

Nisbelerin belli bir coğrafyanın ilmî konumunu ve kültürel kaynaklarını ortaya koymada nasıl bir rol oynayacağı, Abbasi kontrolündeki Ermenistan, Kafkas Arnavutluğu ve Azerbaycan bölgesi âlimlerinin diğer bölge ve kültürlerle teması bağlamında, başka bir

3 Richard W. Bulliet, *The Patricians of Nishapur: A Study in Medieval Islamic Social History* (Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1972), xiii.

4 Bulliet, *The Patricians of Nishapur*, 87.

çalışmada incelenmiştir.⁵ Hicri IV.-VII. asırlara odaklanan söz konusu çalışmada, kuzey bölgesi âlimlerinin diğer ilim merkezlerinin yanı sıra, özellikle İran kültür birikiminden istifade ettiği ortaya konulmuştur.

Mezhepsel nisbelerin belli dönem ve coğrafyalardaki yoğunluğunun da bölgedeki ilmî-dinî hareketliliğe ve siyaset-din ilişkilerine dair fikir vereceği izahatın varestedir. Bernards Monique ve John Nawas'ın yürüttüğü "Netherlands Ulama Project" (NUP) isimli projesi de hicri ilk dört asırda yaşamış hadis, tefsir, kıraat, nahiv ve fıkıh sahalarında faaliyet göstermiş 406 fakihin mezheplerini gösteren nisbeler üzerinden, tarihî süreç içerisinde mezheplerin İslam toplumundaki yayılım sürecini ve yoğunlaştıkları coğrafyaları göstermektedir.⁶

Bölge veya şehre yönelik nisbelerin dağılımlarının, İslam dünyasının farklı dönemlerindeki ilim merkezlerinin tespiti açısından değerlendirilmesi de mümkündür. Örneğin, VIII./XIV. asrın büyük münekkit ve tarihçisi Zehebî'nin (ö. 748/1348) İslam tarihinin yedi asırlık sürecinde farklı nitelikleri ile öne çıkmış 30.000 civarında ilim talibinin hayat hikayesine yer veren *Târîhu'l-İslâm*'ını bu açıdan inceleyen ve ulaştığı verileri dijital ortamda takdim eden bir çalışma, konu hakkında hayli fikir vericidir.⁷ İslam dünyasındaki ilmî hareketliliğin tarihî süreçte Mekke ve Medine'den Basra ve Kûfe'ye, ardından bu iki şehirden Bağdat'a kaydıgını nisbeler üzerinden gösteren çalışma, biyografik kaynaklarda herhangi bir anlam yüklenmeden standart bir tavırla kaydedilen bir bilgi türünün,

5 Alison Vacca, "Nisbas of the North: Muslims from Armenia, Caucasian Albania, and Azerbaijan in Arabic Biographical Dictionaries (4th-7th centuries AH)," *Arabica* 62 (2015): 521-50.

6 Monique Bernards ve John Nawas, "The Geographic Distribution of Muslim Jurists during the First Four Centuries AH," *Islamic Law and Society* 10 (2003): 168-81. Proje ile ilgili olarak bkz. Monique Bernards ve John Nawas, "A Preliminary Report of the Netherlands Ulama Project," *Law, Christianity and Modernism in Islamic Society*, ed. Urbain Vermeulen ve Jan M. F. Reeth (Leuven: Peeters Press, 1998), 97-110.

7 <http://maximromanov.github.io/2014/08-23.html> (eriş. tar. 20 Mart, 2017). Maxim Romanov'un çalışmanın ne şekilde yürütüldüğüne dair anlatısı için bkz. "Toward the Digital History of the pre-Modern Muslim World: Developing Text-mining Techniques for the Study of Arabic Biographical Collections," *Analysis of Ancient and Medieval Texts and Manuscripts: Digital Approaches*, ed. T. L. Andrews ve C. Macé (Turnhout: Brepols Publishers, 2014), 229-44.

sosyal tarihçilik açısından nasıl verimli kullanılabileceğine dair iyi bir örnektir.

Özellikle meslek ifade eden nisbeler üzerinden belli bir devrin, coğrafyanın veya şehrin sosyo-kültürel ve ticari durumu hakkında bilgi edinmek mümkündür. Nitekim *târîh*, *tabakât*, *ricâl* türünde-ki eserler gözden geçirildiğinde bazı âlimler için kullanılan attâr (koku alıp satan), bakkâl (bakkal), bevâb (kapı görevlisi), bezzâz (kumaş tüccarı), bezzâr (tohumcu), cerrâh (doktor), debbâğ (deri tabaklayan), ebbâr (dikiş iğnesi satıcısı), hallâc (pamuk eğircisi), hammâl (hamal), hannât (buğday satıcısı), hayyât (terzi), hazzâ (ayakkabıcı), hazzâz (ipek tüccarı), kassâb (kasap), kâtib (yazıcı), kattân (pamukçu), nehhâs (tallal), nehhât (ahşap oymacısı), sayyâd (avcı), saykal (madeni eşya parlatıcısı), sayrafî (paranın değerini tespitle görevli kişi), serrâc (semerci, eğerci), tahhân (uncu), zeyyât (yağcı) gibi doğrudan mesleki bildirimde bulunan nisbelere sıklıkla tesadüf edilir. İlgili nisbelerin belli bir usûl çerçevesinde değerlendirilmesi, kayıtlı bir yüzyılda ve bölgede meslek yoğunlukları, sosyo-ekonomik durum, ulema-ümera ilişkisindeki maddi çekim alanının etkinliği ve etkisizliği hakkında bazı hususları aydınlatılabilir. Örneğin, geçimini bir mesleği icra ederek temin eden bir ilim talibinin, siyasi gayelerle tevdi edilen görevlere ve yardımlara daha mesafeli duracağı açıktır ve erken İslam tarihinde bunun pek çok örneği bulunmaktadır. İlgili nisbeler, medrese öncesi dönem açısından hâlâ tam olarak belirginleştirilemeyen ders zamanı ve mekanı hakkında da, mevcut verileri destekleyecek ikincil bilgiler sunabilir. Örneğin, vaktinin büyük kısmını geçimini temin etme gayesiyle çalışarak geçiren biri, günün nispeten ölü saatlerinde ya da haftanın sadece belli günlerinde ilimle meşgul olabileceği, belki de gün içerisinde her daim mescide gitme imkanı bulamayacağı için bilgi birikimini iş yerinde ilim taliplerine sunacaktır.⁸

İslam toplumunun IV./XI. asra kadarki ekonomik yapısının mahiyetini ve bu süreçte fakih ve muhaddislerin kendi ilmi faaliyetleri

⁸Daha geç bir dönemle ilişkili olsa da İbn Asâkir'in (ö. 571/ö. 1176) *Târîhu medîneti Dîmaşk*'ının semâ kayıtları üzerinden yapılan bir çözümleme- de derse katılan meslek erbabının sayıca az olduğu tespit edilmiştir. Aynı eserde meslek sahiplerinin ders mekanındaki oturuş düzeni gibi detaylara, ulema dışındaki sınıfların ilim faaliyetine katılımları incelenirken temas edilmiştir. Bkz. Konrad Hirschler, *The Written Word in the Medieval Arabic Lands: A Social and Cultural History of Reading Practices* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2012), 35-37, 42-46, 48-49.

dışında hangi meslekleri icra ettiklerini inceleyen bir makale,⁹ nisbelerin bu noktada hayli işlevsel olduğunu göstermektedir. Nisbe verilerinin kullanımının problemlerine teorik olarak temas eden makalede tekstil, gıda, süslenme ve parfüm, kitap araç gereçleri, maden, tüccarlık, aracılık, para dolaşımı, eğitim-öğretim, resmî görevler gibi meslek tanımı çerçevesine girebilecek alanlarda hangi nisbelerin kullanıldığına ve bu mesleklerin işlevlerine bazı örnekler de verilerek temas edilir. Ardından örneklem olarak seçilen dönemde bu tarz faaliyetlerde bulunan kimseler üzerinden İslam toplumunun ekonomik yapısı ve hangi bölgede ne gibi mesleklerin daha yaygın olduğu hakkında bazı yargılara varılır. Makale zengin bir meslekler sözlüğü ile sonlanır.

Meslek ifade eden nisbelerin, belli bir cemaat yapısının maddi kaynakları açısından ele alındığı başka bir çalışmada¹⁰ ulaşılan sonuçlar bu bağlamda zikredilebilir. İlgili çalışmada hicri II. ve III. asırlarda Kûfe'deki Şii cemaat önderlerinin piyasaya para sürerken hangi meslek gruplarını kullandıkları Şii kaynaklardaki nisbeler üzerinden tespit edilmeye çalışılmış ve sonuç olarak Cafer Sâdık (ö. 148/765) öncesindeki beş imamda, pazar yerlerinde yabancı veya eksik gramajlı paranın kıymetini ölçen görevli (sayrafi) nisbesini taşıyan sadece iki kişi varken, bu rakamın Cafer Sâdık'ın sohbet ehli içerisinde altmış bire çıktığı, Sâdık sonrasında ise on bir kişinin ilgili nisbeyi taşıdığı tespit edilmiştir. Yazara göre, Şii cemaatin para akışı, yani imam adına yapılan para bağışları ve paranın cemaat içerisinde harcandığı yerler sayrafilere aracılığıyla temin ediliyordu. Şii cemaatin büyük oranda Cafer Sâdık gözetiminde sınırlı bir cemaat yapısından sistematik bir zemine doğru seyrettiği dikkate alındığında,¹¹ ilgili makalede nisbeler üzerinden yapılan çözümlemenin isabeti daha rahat anlaşılabilir.

9 Hayyim J. Cohen, "The Economic Background and the Secular Occupations of Muslim Jurisprudence and Traditionalists in The Classical Period of Islam (Until the Middle of the 11th Century)," *Journal of Economic and Social History of the Orient* 13/1 (1970): 16-61.

10 Mushegh Asatryan, "Bankers and Politics: The Network of Shi'i Moneychangers in Eighth-Ninth Century Kufa and their Role in the Shi'i Community," *Journal of Persianate Studies* 7 (2014): 1-21.

11 İmametin ekonomik boyutları ve ilişki ağlarına yoğunlaşan bir çalışma için bkz. Edmund Hayes, *The Envoys of the Hidden Imam: Religious Institutions and the Politics of the Twelver Occultation Doctrine* (Doktora Tezi, The University of Chicago, 2015).

Mezkur çalışmalar nisbelerin özellikle ilim merkezlerinin tarihî süreçteki konumlarının tespiti ve sosyo-kültürel yapıların mahiyeti açısından dikkate değer olduğunu göstermektedir.

İLİM MERKEZLERİNİ VE SEYAHAT YÖNLERİNİ NİSBELER ÜZERİNDEN BELİRLEMENİN İMKANI

İslami bilgi aktarım tarzında hicri I. asrın özellikle ikinci yarısında hafıza merkezi iken, hicri II. asırdan itibaren yavaş yavaş ilmin elde edilme şekli kitabi bir hâl almış ve yazı artık ders halkalarının merkezine yerleşirken, tek başına hafıza ancak –her ne kadar yazılı metinleri varsa da– ileri düzeyde muhaddislerin dayandığı ayrıcalıklı bir unsur olarak varlığını sürdürmüştür. Ancak, hem bu dönemde hem de daha sonra hoca gözetimi olmaksızın kitaptan yapılacak nakillerde karşılaşılabilecek sorunlara dikkat çekilmiş ve hadisleri ezberlemeyip doğrudan kitaptan alanlar eleştirilmiştir.¹² Hicri I. asırda bilginin aktarımı, büyük oranda farklı bölgelere giden sahabe eliyle olurken, hicri II. asırda İslami literatürün fetihlerle genişleyen doğu coğrafyasına nakli, o bölgelerden ilim merkezlerine gelenlerin şahsi gayretleriyle gerçekleşmiş görünmektedir. Ayrıca Horasan ve Endülüs gibi bölgelere tebliğ amacıyla veya resmî görevlerle giden âlim/râvilerin, yanlarında birtakım kitapları götürdükleri de düşünülebilir. Dolayısıyla yeni yeni İslamlaşan bu bölgelerde ilim, her hâlükârda hocalar nezaretinde ve yazılı metinler üzerinden yapılmakta, söz konusu yazılı metinler ise büyük oranda isnadlı metinlerden oluşmaktaydı. İsnadların içerdiği unsurlardan biri olan râvilerin nisbeleri, istikrarlı bir şekilde kaydedilmemiş olsa da, ilgili râvinin ilintili olduğu şehir/bölge klasik kaynaklardan hareketle neredeyse her zaman tespit edilebilmektedir. Bu durum isnadın bir unsuru olarak râvilere ve bu râvilerin irtibatlı olduğu bölgelere yönelik nisbeler üzerinden erken dönem ilim merkezlerinin ve rihle yönünün tespit edilme ihtimalini gündeme getirmektedir.

¹²Erken dönem İslami yazın için bkz. M. Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar* (İstanbul: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1956), 3-36; Ahmet Yücel, "Bir Hadis Terimi Olarak 'Sahafî' ve Hadis Tarihi Açısından Önemi," *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (1993-1994): 197-204.

Bu makalede, Zehebi'nin *Târîh*'i üzerine yapılan çalışmadaki¹³ metodun daha özel bir bağlama, yani isnada ve tabaka tabaka isnadadaki râvilere uygulanmasına ve bu çerçevede her ikisi de isnadlı metinlerden oluşan hicri III. asra ait Merv kaynaklı Sünni bir eser –Muhammed b. Nasr Mervezî'nin ö. 294/906] *Ta'zîm* adlı kitabı– ile hicri III. asrın sonu ile IV. asrın başına tarihlendirilebilecek Semerkant menşeli bir İmami-Şii metinden –Muhammed b. Ömer Keşşî'nin (ö. IV./X. Asır) *Ma'rife* isimli eseri– hareketle erken dönem Sünni ve Şii ilim merkezlerinin tespiti yapılmaya çalışılacaktır. Ayrıca merkezden uzak bir bölgede bulunan ilim taliplerinin erken dönem ilim merkezlerindeki birikime erişmek için ne tür yolculuklar yapmak ve hangi güzergahları izlemek durumunda kaldıkları nisbeler üzerinden işlenecektir. Adı geçen metinlerin seçilmesinin en önemli sebebi, Basra ve Kûfe gibi ilim merkezlerinden uzakta yaşayan müellifler tarafından kaleme alınmış olmaları ve bu müelliflerin ilmî yaşantılarının en azından büyük bir kısmını Horasan bölgesinde geçirmiş olmalarıdır. Sünni ilim geleneği açısından bakıldığında Horasan bölgesi ile irtibatlı olmalarına rağmen Buhari (ö. 256/870), Ebu Davud (ö. 275/889), Nesai (ö. 303/915) gibi isimlerin tercih edilmemesi, bu âlimlerin hayatlarının büyük bir kısmını doğdukları bölgelerin uzağındaki merkezlerde sürdürmüş olmalarından kaynaklanmaktadır. Adından hareketle Mervezî'nin kitabının sadece namazla ilgili rivayetlerden müteşekkil olduğu ve bu rivayetlerin bazı ilim merkezlerinde çeşitli sebeplerden dolayı daha fazla ilgi görmüş olabileceği, dolayısıyla eser üzerinden genel geçer çıkarımlar yapılmasının ve başka konularla mukayeselere gidilmesinin zor olduğu düşünülebilir. Ancak, hem namazla ilgili rivayetlerin, ilim halkaları ve dağılım açısından bölgesel bir nitelik arz edemeyecek kadar daimi bir güncelliğe sahip olması, hem de eserde iman başta olmak üzere ahlaki ve hukuki konulara pek çok rivayete yer verilmesi eser üzerinden birtakım genellemelere gidilebileceğini gösterir. Şii ilim geleneği dikkate alındığında ise söz konusu döneme ait isnadlı metin bulmanın güçlüğü Keşşî'nin eserinin seçimini bir anlamda zorunlu kılmıştır.

Burada nisbelerin hem mahiyeti hem de ilim merkezleri ve rihle yönünün tespiti bağlamında okunması teklifinin bazı problemlerine dikkat çekilmelidir. Örneğin “hazzâ” (ayakkabıcı), “Rueysi” (kelleci) veya “Kecci” (kireççi) gibi bazı meslek nisbeleri, klasik dö-

¹³<http://maximromanov.github.io/2014/08-23.html> (eriş. tar. 20 Mart, 2017).

nemde doğrudan ilgili kişinin mesleki durumunu göstermeyebil-
mekte; bir müddet ayakkabıcılar çarşısında bulunma, kelle yiyen
bir babanın çocuğu olma ya da evinin inşası esnasında sık sık kireç
(*kec*) talep etme gibi sıradışı durumları yansıtabilmektedir. Bunun
yanı sıra, yaygın olmamakla birlikte, baba ya da dedenin bölge veya
mesleğe dair nisbesi torun ya da evlat için de kullanılabilir. Ancak,
bu tarz durumların genel yargılara varmayı engelleyen bir
mahiyet arz etmediği belirtilmelidir.

Bir nisbenin ilgili râvi, ilim talibi veya âlimin hayatının belirli bir
kesitine dair kayıtlar olarak görülebilmesi, nisbelerin ilim merkez-
lerini ve rihle yönünü tespitteki rolüne dair ciddi bir problem ola-
rak öne çıkmaktadır. Nitekim bir âlim doğup yetiştiği ve ilmî ya-
şantısını sürdürüp vefat ettiği yere göre tek bir nisbe ile anılabilir.
Bu, sıklıkla karşılaşılan bir durum olmakla birlikte, ilim yolculuğu
esnasında bir âlimin, belli bir süre kaldığı ikinci veya üçüncü me-
kana nispetle ilk nisbesinden farklı nisbelerle anıldığı da olmuştur.
Eğer ilgili râvinin ilk nisbesi kaydedilmemişse, ikinci veya üçüncü
nisbesi üzerinden bir yargıya varma durumuyla karşılaşılmaktadır.
Ne var ki, rihlelerden dolayı birden fazla nisbe ile karşılaşılmaması,
ilmî hareketliliğin yöneldiği merkezleri tespit açısından herhangi
bir sorun teşkil etmez. Ancak, rihle yönü değil de, tekil olarak il-
gili şahsın nisbesi tespit edilmek isteniyorsa, böyle bir durumda
özellikle o kişinin ilmî birikimini edindiği merkeze dair nisbe her
hâlükârda diğer nisbelere öncelenmelidir. Bu bakımdan, vefat me-
kanı da ikincil bir karine olarak değerlendirilebilir. İkinci bir sorun
ise, farklı nisbelere sahip iki ilim talibinin bulunduğu yerlerin klasik
literatürde nadiren kaydedilmiş olmasıdır. Normal şartlarda, gerek
coğrafi konum gerekse popülasyon bakımından ikincil önemdeki
şehirlere yaşayan ilim taliplerinin; ekonomik hacmi, siyasi erkin
merkezi olması veya anlamlı sayıda âlimi barındırması gibi nite-
likleri ile öne çıkan şehirlere yolculuk yapmaları beklenir. Örneğin,
özellikle hicri III. asrın ilk yarısında Horasan bölgesinde yaşayan
bir ilim talibinin batıdaki ilim merkezlerine rihle yapması tabii-
dir. Bu durumun tersinin hiç vaki olmadığı elbette iddia edilemez
–ki kaynaklarda bu duruma örnek olabilecek râviler bulunmakta-
dır. Herhangi bir ilim talibinin, bazen seneleri bulan rihleleri es-
nasında merkezî bir konuma sahip olmayan kenar bir beldedeki
bir âlimle görüşüp ondan istifade etmesi de teorik olarak ihtimal
dahilindedir. Son bir ihtimal olarak, klasik kaynaklarda “mevsim”

olarak anılan hac mevsiminin, bilgi aktarımındaki rolü de dikkate alınmalıdır.¹⁴

Bu sorunları en aza indirme hedefiyle, Mervezî ve Keşşî'nin eserlerindeki isnadlar tahlil edilirken dikkate alınan bazı hususlara da işaret edilmelidir. Öncelikle ele alınan âlim birden fazla nisbe ile anılmışsa, tabloya o âlimin ilmî yaşantısını büyük oranda sürdürdüğü şehir veri olarak yansıtılmıştır. Bir âlimin bir nisbe ile anılmasına mukabil, nisbesi dışında bir şehre yerleştiğine (*sekene, nezele*) dair bir ifadenin tespit edilmesi durumunda, ilgili âlim sonradan yerleştiği şehre nispet edilmiş, bu gibi durumlarda tespit edilebilen vefat mekanları da dikkate alınmıştır. Bir âlim, kendisine ulaşan kişi ya da kişilerin yaş durumunun farklılık arz etmesinden dolayı birden fazla tabakaya dahil olabilmektedir. Böyle bir durumda ilgili âlim, hayatının daha uzun bir kısmını geçirdiği tabakaya kaydedilmiştir. Her bir âlimin vefat tarihi veya en azından ilmî yaşantısını sürdürdüğü dönem tespit edilmeye çalışılmış ve bu durum birtakım ihtiyatlarla tabloya dökülmüştür. Vefatı tespit edilemeyen kimseler hakkında hoca-talebe ağlarından hareketle bir belirleme yapılmıştır. Nadir kullanılan nisbelerin hangi bölgeye ait olduğu ve bazı meslek nisbelerinin ne anlam ifade ettiği belirlenirken *ensâb* türü eserlere, özellikle de Abdülkerîm b. Muhammed Sem'ânî'nin (ö. 562/1166) *el-Ensâb*'ı ile bu eserin muhtasarı olan İzzeddin İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) *el-Lübâb fî tehzîbi'l-Ensâb*'ına başvurulmuştur.

MERVEZÎ VE TA'ZÎMÜ KADRİ'S-SALÂT

Nisbelerin erken ilim merkezlerini gösterme kabiliyetini tartışacağım ilk metin Muhammed b. Nasr Mervezî'nin *Ta'zîmü kadri's-salât* adlı eseri olacak. İmam Şafii'den (ö. 204/820) etkilenmiş bir ehlihadis fakihî olan Mervezî 202/817 yılında Bağdat'ta doğsa da, babası Mervli olduğu için Mervezî nisbesiyle anıldı. Gençliğini Nişabur'da geçiren Mervezî devrin ilim geleneğine uyararak Horasan, Rey, Bağdat, Basra, Kûfe, Dımaşk, Medine ve Kahire gibi şehirlere seyahatler yaptı. İshak b. Râhûye (ö. 238/853), Buhari ve Rebî' b. Süleyman Muradi (ö. 270/884) gibi âlimlerden hadis din-

¹⁴Nisbelerin veri olarak kullanımındaki bazı problemler için bkz. Cohen, "The Economic Background and the Secular Occupations," 21-25.

ledi. Kahire’de Şafii âlimlerle görüştü, Müzenî’den (ö. 264/878) İmam Şafii’nin eserlerini okudu. 260/873 yılında ilmî seyahatlerini tamamlayınca Nişabur’a döndü, öğretim ve telif faaliyetlerinin yanında ticaretle meşgul oldu. 275/888’de Semerkant’a yerleşti ve 294/906’da burada vefat etti. Bir ehlihadis âlimi olarak Mervezî, *Ta’zîmü kadri’s-salât* dışında *İhtilâfü’l-fukahâ* ve *es-Sünne* adlı eserleri de kaleme aldı.¹⁵

Mervezî yukarıda bahsedilen ilim geleneği içerisinde yetişen bir âlim olarak *Ta’zîmü kadri’s-salât*’ta namaz bağlamında oluşturduğu birtakım konu başlıklarının altına, konuyla ilgili ayetleri, rivayet hakkını elde ettiği hadisleri sıralar. Ancak, eserin muhtevası, yani namazın önemi ve namaz hakkındaki meseleler bu çalışma açısından birincil önem arz etmediği için, doğrudan eserdeki isnad kullanımına temas etmek uygun olacaktır. Mervezî eserin tamamında hocalarından aldığı rivayetleri aktarırken “haddesenâ” şıgasını kullanır. Bu durum onun, rivayetlerini hocalarından *semâ* (işitme) metoduyla aldığını gösterir. İsnadlar genellikle merfudur, yani Hz. Peygamber’e ulaşır. Ancak, zaman zaman sahabenin ve özellikle ayet tefsirlerinde daha başka bilginlerin görüşleri de kaydedilebilir. Hadisin isnadındaki kopukluk veya Hz. Peygamber’e ulaşmış ulaşmama durumuna işaret eden *irsâl*, *inkitâ*, *vakf*, *vasl* gibi teknik anlamda hadis münekkitleğini çağrıştıran ifadeler eserde yer almasa da, eserdeki isnadların özenli bir surette kaydedildiği söylenebilir.

Eser, bilginin atfedildiği kimselerin bölgesel durumlarını gösteren nisbeler açısından incelendiğinde erken ilim merkezlerinin yaklaşık 150 senelik bir süreçteki değişimlerini gözlemlemeye imkan vermektedir. Örneğin Mervezî’nin, vefatları büyük oranda 240-270/850-880 seneleri arasına tarihlendirilebilen, dolayısıyla ilmî yaşantılarını büyük oranda hicri III. asırda sürdüren hocalarının mensup olduğu III. tabakadaki 117 ismin 109’unun bölge nisbeleri *târîh*, *tabakât*, *ricâl* kaynaklarının yardımı ile tespit edilebilmiştir. Söz konusu 109 hocanın 25’inin (%23) Mervezî’nin ilmî hayatını büyük oranda şekillendiren Bağdat’la, 20’sinin (%18) ise Basra’yla irtibatlı oldukları görülür. Bu durum hicri III. asırda ilmî açıdan Bağdat’ın yükselen önemini göstermektedir. Fakat bu iki ilim mer-

15 Muhammed b. Nasr Mervezî’nin hayatını Halit Ünal’dan özetledim, bkz. “Mervezî, Muhammed b. Nasr,” *DİA*, 29: 235-36. Onun Şafii mezhebinin teşekkülündeki rolü için bkz. Nail Okuyucu, *Şâfiî Mezhebinin Teşekkül Süreci* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2015), 319-22, 366-70. Mervezî’nin “Şâfiî’den etkilenmiş bir Ehl-i hadîs fakîhi” şeklindeki tavsifini Okuyucu’nun yazdıklarına borçluyum.

kezi dışında özellikle Merv (16) ve Nişabur (14) şehirleri ile ilgili nisbeler, hicri III. asırda Horasan bölgesinde ilim yapabilmeyen imkanına işaret etmektedir. Bu tabakada Dımaşk'la ilgili herhangi bir âlime atıf yapılmamış olması ve Kûfe'den yalnızca üç hocadan istifade edilmesi, Dımaşk ve Kûfe şehirlerinin söz konusu zaman diliminde yoğun talep alan bölgeler olmadığı anlamına gelmektedir. Bu durum büyük oranda hicri 230'lardan sonra yaşayan ilim taliplerinin Bağdat, Basra ve Horasan'ın belli başlı şehirlerindeki ilim halkalarından istifade ile ilmî yaşantılarını sürdürdükleri anlamına gelir. Ancak, bir üst tabaka (II) ile bir arada düşünüldüğünde bu tabakaya mensup âlimlerin Kûfe ve Basra'ya rihle yapmak durumunda kalacakları anlaşılır.

Mervezî'nin, vefatları büyük oranda 190-240/800-850 seneleri arasına tarihlendirilebilen hocalarının hocaları tabakasındaki (II) 246 âlime yakından bakıldığında ise Basra şehri ile irtibatlı 70 (%28), Kûfe şehri ile irtibatlı 45 (%18) âlimin varlığı dikkat çeker. Bir önceki tabakada 25 (%10) nisbe ile ilk sırada yer alan Bağdat bu tabakada da aynı sayıda âlimle yer alır. Önemli bir nokta ise bir önceki tabakada hiç yer almayan 13 Dımaşklı âlimin varlığıdır. Medine 13, Mekke ise 11 âlimle bu tabakada kendilerine yer bulabilmiştir. Söz konusu dağılım ilmî yaşantısını hicri II. asrın ikinci yarısı ve sonrasında sürdüren âlimlerin, büyük oranda Basra ve Kûfe ile irtibatlı olduklarını, Merv dışındaki (13 âlim) Horasan şehirlerinin ise bu dönemde ilim merkezi hüviyetini taşımadığını göstermektedir. Bu tabakada Vâsıtı (13), Mısırlı (5) âlimlerin varlığı da dikkat çekmektedir. Aşağıda gelecek I. tabaka hocaların nisbe dağılımları, II. tabakada yer alan hocaların Basra, Kûfe ve Medine'ye ilim yolculuğu yapmak durumunda kalacaklarını ortaya koymaktadır.

Vefatları büyük oranda 130-190/740-800 arasına tarihlendirilebilecek üç üst nesil âlimlerin (I) nisbeleri ise özellikle hicri I. asrın sonu ile hicri II. asrın büyük bir diliminde hangi şehirlerin yoğun bir ilmî mesaiye şahit olduğunu gösterecektir. Bu tabakadaki 308 âlimin nisbeleri incelendiğinde Basralı 84 (%27), Kûfeli 79 (%26) ve Medineli 45 (%15) âlimin varlığı dikkat çeker. Dımaşk (16), Mekke (13), Mısır (13) ve Vâsıt (13) da bu tabakada öne çıkan şehirlerdir. Bu tabakada, hicri III. asırla ciddi bir ivme kazanan Bağdat şehrine mensup bir âlimin bulunmaması şehrin kurulum ve ilmî hareketlilik tarihi ile uyumludur.¹⁶ Bu dönemde Horasan bölgesine nispet

¹⁶Bağdat, Ebû Ca'fer Mansûr (saltanatı: 136-158/754-775) tarafından kuruldu. Şehrin imarına 145/762 senesinde başlandı, 146/763'te saray, cami ve

edilen oldukça sınırlı sayıda âlim bulunmaktadır. Örneğin Merv şehrine nispet edilen 3, Herat şehrine nispet edilen 2 isim vardır ve bunların tamamı hicri II. asrın ikinci yarısında vefat etmiştir. Bu durum ilgili dönemde Horasan coğrafyasında ilim yapma imkanının kısıtlılığını, dolayısıyla batı şehirlerine rihle yapmanın zorunluluğuna işaret etmektedir.

Aşağıdaki tabloda Mervezî'nin hocalarının bulunduğu tabaka "III", onların üst tabakasındaki âlimler "II", üç üst nesildeki âlimler ise "I" rakamıyla gösterilmiştir.

Tablo 1: Mervezî'nin hocalarının ve üst nesil hocaların ilim merkezlerine göre dağılımı

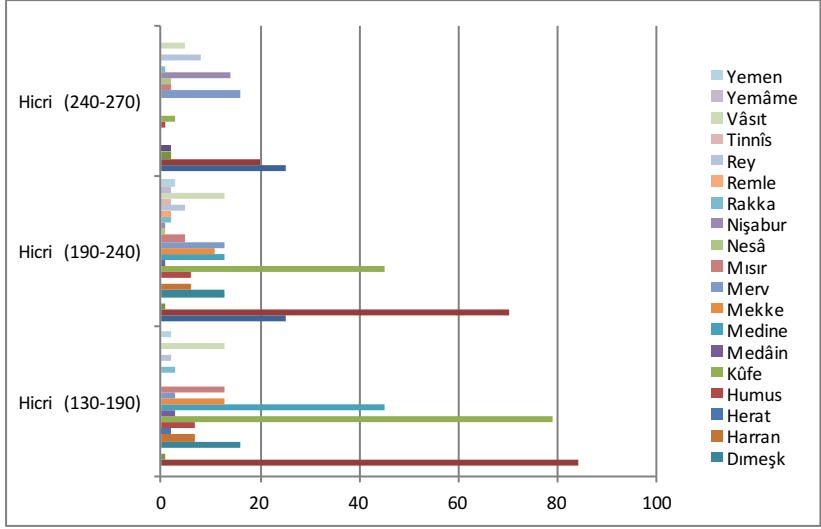
Merkez	I (hicri 130-190)	II (hicri 190-240)	III (hicri 240-270)
Abbâdân	1		
Bağdat		25	25
Basra	84	70	20
Belh	1	1	2
Beyrut	1		
Buhara			2
Cürcan			1
Cüzcan			1
Devrak			1
Dımaşk	16	13	
Eyle	1		1
Harran	7	6	
Herat	2		
Humus	7	6	1
Isfahan		1	1
Kayseriye (Sam)		1	
Kazvin	1	1	-
Kirman	-	-	1
Kûfe	79	45	3

divanlar hazırды ve bu tarihte hilafet merkezi oraya taşındı. Daire şeklindeki şehir ise 149/766'da tamamlandı. Bağdat'la ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. G. le Strange, *Baghdad During the Abbasid Caliphate* (Londra: The Clarendon Press, 1924).

Erken Dönem İslam Tarihi'nde İlim Merkezleri ve Ulema Hareketliliğinin Tespiti Üzerine Metodolojik Bir Arayış: Nisbeler

Merkez	I (hicri 130-190)	II (hicri 190-240)	III (hicri 240-270)
Kum	1	1	-
Medain	3	1	-
Medine	45	13	-
Mekke	13	11	-
Merv	3	13	16
Mısır	13	5	2
Nesâ	-	1	2
Nişabur	-	1	14
Rakka	3	2	-
Remle	-	2	-
Rey	2	5	8
Semerkant	-	-	1
Serahs	-	1	1
Sicistan	-	1	-
Tinnîs	-	2	-
Tus	-	-	1
Vâsît	13	13	5
Yemame	-	2	-
Yemen/San'â	2	3	-

Grafik 1: Mervezî nisbelerinden hareketle 130-270/740-880 seneleri arasında Sünnî ilim merkezleri ve Rihle yönü grafiği

Not: 2 ve üzerindeki nisbeler grafiğe yansıtılmıştır.

Mervezî'deki nisbeler bize hicri II. asırda İslami ilimler merkezleri içerisinde "İrâkeyn" olarak bilinen Kûfe ve Basra'nın öncelikli konumunu açıkça göstermektedir. Hicri II. asırdan III. asra geçişte, özellikle de III. asrın ikinci yarısında Kûfe'ye nispet edilen âlimlerin sayısındaki anlamlı düşüş, Kûfe'nin hicri II. asırdaki nispi önemini bir sonraki asırda muhafaza edemediği şeklinde yorumlanabilir. Başka bir ifadeyle, Kûfe ilim merkezinin yükselişi Kûfe'ye gidişleri azalmıştır. Bununla birlikte, hicri II. asırda sahip olduğu konum hicri III. asrın ilk yarısında gerilemiş olsa da, Kûfe'nin en çok nisbe barındıran üç şehirden biri olma konumunu muhafaza ettiği açıktır.¹⁷ Kûfe'ninkine benzer bir durum Medine şehri için de geçerlidir. Hicri I. ve II. asırların aksine, III. asırda Medine önemini kaybetmiştir. Kutsal ibadet ve yapılarının mekanı ve hac mevsiminde ule-

¹⁷Buhari'nin, rihle yaptığı pek çok şehre gidiş sayısını verebilirken Kûfe'ye kaç kez gittiğini sayamayacağına dair ifadesi de bu bağlamda anlaşılmalıdır. Bkz. Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, haz. Şuayb Arnaût-v.dgr., 30 cilt (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1432/2011), 12: 407). Buhari'nin bu ifadesine dikkatimi çeken Bekir Kuzudışli'ye teşekkür ederim.

manın buluşma mevkii olan Medine'nin ilim merkezi olarak gerileyişi detaylı bir araştırmayı ve açıklamayı hak etmektedir.

I. ve II. tabakalarda belli bir ilmî yoğunluğa sahip olduğu anlaşılan Harran, Mısır ve Humus Mervezi'nin ilmî yaşantısı açısından ciddi bir önem arz etmemiştir. Aynı durum Mekke, Medine, Dımaşk ve Yemen için de söz konusudur, çünkü Mervezi'nin bu şehirlere mensup bir hocası ya hiç bulunmamaktadır ya da sınırlı sayıda mevcuttur. Büyük oranda 130-190/740-800 arasında vefat eden I. tabaka hocaların Horasan şehirlerine aidiyetlerini gösteren nisbelerin bulunmayışı, fethedilmesinin üzerinden hayli zaman geçmesine rağmen, bu bölgede ilmî faaliyetlerin henüz yeterince ivme kazanmadığı anlamına gelir. Zaman ilerledikçe Merv'in bir ilim merkezi olarak gündeme geldiği ortadadır ve bu durum şehrin özellikle Halife Me'mûn (Saltanatı: 198-218/813-833) tarafından yönetim merkezi olarak tercih edilmesiyle ilgilidir. Benzer bir durum Nişabur ve Rey için de söz konusudur. Nitekim Mervezi nisbelerinden çıkan sonuç Nişabur'un ilmî seyri ile de örtüşmektedir.¹⁸ İlmî yaşantısının ilk dönemini Bağdat'ta geçirmiş olmasına rağmen Mervezi'nin Bağdatlı hocalarının sayısı fazla değildir. Buna rağmen hicri III. asırdan sonra Bağdat'ın pek çok bakımdan diğer şehirleri geride bıraktığı söylenebilir.¹⁹

Konuya rihle güzergahları açısından bakıldığında ise Mervezi'nin, vefatları büyük oranda 240-270/850-880 seneleri arasına tarihlenirilebilen ve Merv (16), Nişabur (14) ve Bağdat (25) şehirleri ile irtibatlı hocalarının Basra (70) ve Küfe (45) ile sıkı irtibatları ve ayrıca Dımaşkî (13) nisbeli hocalara sahip olmaları, bu üç şehre yönelik rihlelerin varlığını göstermektedir. Mervli bir âlimin Basra'ya giderken varması gereken ilk merkez önce Serahs, ardından da Tûs'tan geçerek ulaşacağı Nişabur'du. Nişabur'dan Basra'ya gidiş için Nişabur → Beyhak → Dâmegân → Rey → Kum → Kâşân → İsfahan → Tüster → Ahvâz → Basra hattı kullanılabilirdi ki, bu güzergah Horasan-Basra hattında kervanların en çok tercih ettiği yoldu. Bağdat'tan Basra'ya gitmek içinse Vâsıt şehrinden geçmek gereki-

18 Faik Akcaoğlu'nun çalışmasına göre Nişabur'la bir şekilde irtibatlı olan 80 civarında muhaddisin yaklaşık %75'inin vefatı hicri 240 senesinden sonradır: *Nişabur'da Hadis Çalışmaları* (İstanbul: Beka Yayınları, 2013), 37-166.

19 Zehebî'nin Tezkiretü'l-huffâz'ı üzerinden İslami ilim merkezleri üzerine yapılan bazı değerlendirmeler için bkz. Scott C. Lucas, *Constructive Critics, Hadith Literature, and the Articulation of Sunnî Islam: The Legacy of the Generation of Ibn Sa'd, Ibn Ma'in, and Ibn Hanbal* (Leiden-Boston: Brill, 2004), 63-112.

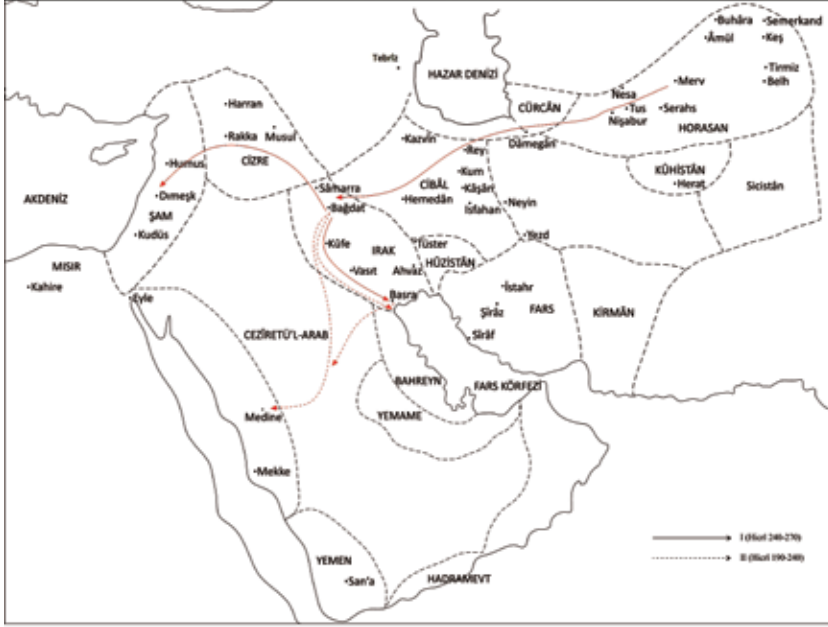
yordu. Vâsıt, Basra-Kûfe geçişlerinde de mutlaka uğranan bir şehirdi. Bu tabakada son olarak Nişaburlu hocaların Bağdat'a gidiş yoluna temas etmek gereklidir. Böyle bir rihle için, ticari bir yol da olan (bu hat İpek Yolu'na dahildir) Nişabur → Beyhak → Dâmegân → Rey → Hemedân → Dînever → Bağdat güzergahı kullanılıyordu. Bağdat-Dımaşk arasında ise bir noktaya kadar Bağdat'tan Fırat ve Dicle nehirlerini takip eden yol güzergahları ile, Suriye'ye giden başlıca kara ve su yollarının üzerinde bulunan Enbâr şehrine,²⁰ ardından da Rakka'ya varılacaktır. Son olarak, Rakka'dan Humus'a, oradan da Dımaşk'a geçilecektir.

Onun büyük oranda 190-240/800-850 seneleri arasında vefat eden hocalarının hocaları tabakasındaki isimler Basra (70), Kûfe (45) ve Bağdat (25) ile irtibatlı görünmektedir. Onları bir üst nesille irtibatını sağlayacak ilmî yolculukların pek fazla alternatife sahip olduğu söylenemez. Zira anlamlı bir nisbe artışı sadece Medine ve Mısır için söz konusudur. Dolayısıyla bu iki şehir dışındaki genel rihle güzergahı bir önceki tabakadan çok farklı değildir. Bununla birlikte Basra veya Kûfe'deki bir ilim talibinin Mısır diyarına ulaşmak için uğraması gereken ilk durak her hâlükârda Bağdat'tır. Bağdat-Humus arası güzergahı takip edildikten sonra, Humus üzerinden Akdeniz kıyısına, ardından da deniz yoluyla Mısır'a ulaşılabilecektir. Medine'ye gitmek için ise Kûfe'den başlayıp Necid bölgesinde Asâmin vadisinden Cezîretü'l-Arab'a giren ve bazı eski kervan yollarını takip ederek Hicaz'a varan hac yolu, yani Derb-i Zübeyde kullanılacaktır.²¹

20Aksi istikamet yani Rakka'dan Bağdat, oradan da Basra'ya gidiş söz konusu olduğunda, büyük oranda Fırat ve Dicle nehirlerinin akış yönü istikametine kara içi su taşımacılığı kullanılıyordu.

21 Gerek Mervezi gerekse Keşî isnadlarından ortaya çıkan bölge/şehir dağılımının ardından, şehirler arası güzergahların tespitinde İbn Havkal'ın (ö. 367/977) *Sûretü'l-arz* (Leiden: E.J. Brill, 1938)'ı ve Muhammed b. Ahmed Makdisî'nin (ö. 390/1000 civarı) *Ahsenü't-tekâsım fî ma'rîfeti'l-ekâlim*, haz. M. J. De Goeje (Leiden: Brill, 1967)'i gibi klasik kaynakların yanı sıra Hourai Touati'nin *Ortaçağ'da İslâm ve Seyahat: Bir Âlim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi*, çev. Ali Bertay (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016)'i, Naim Zeki Fehmi'nin *Turuku't-ticâreti'd-devliyye ve mahattatuhâ beyne's-şark ve'l-garb* (Kahire: Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1973)'i ile Bulliet'nin *The Patricians of Nishapur*'undan istifade ettim. "Derb-i Zübeyde" ise müstakil bir etüde konu oldu: Bkz. Sa'd Abdülaziz Râşid, *Darb Zubaydah: The Pilgrim Road from Kufa to Mecca* (Riyad: Câmîatü'r-Riyad, 1980).

Harita 1: Mervezi'nin eserindeki nisbelerden hareketle 130-270/740-880 seneleri arasında Sünni Rihle yönü

KEŞŞÎ VE MA'RİFETÜ'R-RİCÂL

Nisbelerin, ilim merkezlerini tespit etme imkan verip vermeyeceği araştırılırken ikinci olarak İmami-Şii müellif Muhammed b. Ömer b. Abdülaziz Keşşî'nin *Ma'rifetü'r-ricâl* veya *Ma'rifetü ahhârî'n-nâkilin* adıyla tanınan eserine müracaat edilecektir. Keşşî, hoca ağından anlaşıldığı kadarıyla muhtemelen hicri III. asrın üçüncü çeyreğinde dünyaya geldi. İlmî yaşantısını hicri III. asrın sonları ile IV. asrın ilk yarısında Semerkant ve çevresinde sürdürdü. Etkilediği isimlerin başında, önceleri Sünni iken Şii inancı benimseyen ve dönemin tartışmasız en dikkat çeken Horasanlı figürlerinden olan Muhammed b. Mes'ûd Ayyaşi (ö. 320/930[?]) ile Hamdûye b. Nusayr Keşşî geliyordu. Vefatı hakkında kesin bir bilgi yoksa da, en geç hicri IV. asrın ilk yarısının sonlarında vefat ettiği söylenebilir.

Râvilerin, Şii düşünce açısından güvenilirliğini tespit etme düşüncesini merkeze alan *Ma'rifetü'n-nâkilin*'in bu makale açısından değeri, *ricâl* türünde yani râvilerin konumunu tespit eden bir çalışma olmasına rağmen tamamen isnadlı bilgilerden oluşmasına dayanmaktadır. Ricâl sahasına ait bir metnin isnadlı bilgilerle kurgulanması Şii

ricâl yazım geleneğinde yaygın bir tavır değildi. Muhtemelen Keşşî öncesinde sadece Horasan bölgesinde uygulanan bu yazım tarzı,²² Keşşî sonrasında takipçi bulamamıştır. Bu yazım tarzının günümüze intikal eden tek örneği olan *Ma'rife*'nin isnadları, özellikle râvilerinin nisbeleri üzerinden Horasan Şiiliği hakkında birtakım verilere ulaşma imkanı sunabilir. Zira erken dönemde demografik yapı açısından Şii yoğunluk barındıran Kum, Bağdat, Kûfe, Rey gibi ilim merkezlerinin aksine Horasan bölgesindeki Şii, hareketlilik hakkındaki malumat oldukça sınırlıdır. Şii inanışların bu bölgelere hangi âlim veya eserlerle hangi dönemde intikal ettiği, erken dönemlerden itibaren görülen isyan hareketlerinin dinî telakkileri etkileyip etkilemediği, buralardaki tedris faaliyetlerinin keyfiyeti ve belli-başlı ailelerle ilişkisi, bölge şehirlerinin demografik yapısı ve Şii yoğunluğunun mahiyeti gibi pek çok mesele aydınlatılmayı beklemektedir. Bu noktada Keşşî'nin eserinde zikrettiği isnadların nisbeler üzerinden genel bir okumaya tâbi tutulması sonucunda, yukarıdaki sorulara bazı açılardan cevap bulmak mümkündür.

Ma'rife'de ve diğer Şii ricâl eserlerinde râviler hakkında Sünni eserlerde olduğu gibi etraflı malumat bulmak mümkün değildir. Zira bu eserler daha ziyade ilgili râvi ile imamın irtibatını göstermeyi ve özellikle râvinin itikadi bakımından "iyi bir Şii" olup olmadığını tespit etmeyi hedeflemektedir. Bununla birlikte, yoğun olmasa da *Ma'rife*'de râvi isimlerinin ardından kaydedilen bölge, şehir ve kabilelere dair nisbelerin Şii ilim taliplerinin rihle yönlerine ve hicri III. asırdaki Şii ilim merkezlerine ışık tuttuğu söylenebilir. Ancak, *Ma'rife*'nin nisbeleri kaydetmede her zaman özenli olmayışı, diğer Şii ricâl kaynaklarına, özellikle de Necâşî'nin (ö. 450/1058) ve Şeyhuttâife Tûsî'nin (ö. 460/1067) eserlerine başvurmayı zorunlu kılmaktadır.

Ma'rife'de Keşşî'nin hocası konumunda görünen âlimler incelendiğinde,²³ en azından hicri III. asrın sonları ile IV. asrın baş-

22 Zira hem onun her ikisi de Horasanlı olan hocaları Ayyâşî'nin Muhammed b. İshak (İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* [Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1398/1978], 275; Ahmed b. Ali Necâşî, *Ricâliü'n-Necâşî* [Beyrut: Şirketü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1431/2010], 335-37; Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan Tûsî, *el-Fihrist* [haz. Seyyid Muhammed Sâdık âl-i Bahru'l-ulûm], [Necf: Mektebetü'l-Murtazaviyye, ts.], 136-41) ile Ebü'l-Kâsım Nasr b. Sabbâh Belhî'nin (Necâşî, *Ricâl*, 410) *Ma'rifetü'n-nâkilin* adlı çalışmalarından bahsetmesi, hem de *Ma'rife*'de bu iki isme yapılan atıfların muhtevası, bu eserlerle Keşşî'nin eserinin sadece isimleri açısından değil, muhteva bakımından da benzerlik arz ettiğini düşündürmektedir.

23 Keşşî nisbeleri ile ilgili verilerde daha önce neşredilen doktora tezime dayanılmışsa da bazı noktalarda revizyonlara gidilmiştir. Bkz. Muhammed

larında Horasan bölgesinde Şia açısından ciddi bir ilmî hareketliliğin varlığı hemen sezilmektedir.²⁴ Nitekim onun “haddesenâ” ve “ahberanâ” gibi hoca-talebe ilişkisine doğrudan işaret eden sîgalarla kendilerinden nakilde bulunduğu 29 hocasının 19'unun (%66) ilmî mesâisini Horasan ve civarında sürdürdüğü, klasik kaynaklardaki nisbelerinden anlaşılmaktadır.²⁵ Bu nisbelerin dağılımı Keşşî (9), Semerkandî (3), Nisaburî (2), Belhî (2), Beyhakî, Kirmânî ve Herevî şeklindedir. Beş kişinin ise Şii ricâl kaynaklarında Kummî nisbesi ile anıldıkları tespit edilmiştir. Onun Tiflis, Tinnis ve Dımaşk'a nispetle anılan âlimlerle de Horasan bölgesinde görülmüş olma ihtimali yüksektir. Keşşî'nin eserinin yaklaşık %75'lik kısmını kendi bölgesindeki âlimler ve kaynaklardan beslenerek kaleme almış olması, hicri III. asrın sonları ile IV. asrın başlarında Horasan bölgesindeki Şii ilmî hareketliliği göstermektedir.

Bu tespitin ardından Keşşî'nin hocalarının,²⁶ bir üst tabakadaki âlimler (II) ile irtibatını gözlemlemek adına onların nisbelerine eğilmek, muhtemel rihle yönü ve ilim merkezleri hakkında fikir verecektir. İki üst tabaka 49 hocanın, neredeyse her zaman birebir irtibatlarla ilim aldıkları hocalarının nisbe dağılımları şöyledir: Kummî (14=%29), Razî (8=%16), “Kûfî” (5), “Bağdadî” (5), “Nisaburî” (4), “Keşşî” (4), “Mervezî” (2), “Basrî” (2). Bu nisbelerin yanı sıra Hemedan, Beyhak, Meraga, Semerkant ve Şaş şehirlerine atıfla tanınan âlimler bulunmaktadır. Nisbelerin bu şekildeki dağılımı, ilk nesil hocaların Horasan bölgesinden ziyade Kum ve Rey gibi erken dönem Şii ilim merkezleri ile irtibatlı olduklarını göstermektedir.

Keşşî'nin üç üst tabakasında yer alan 96 âlimin (I) nisbelerinin ise Kûfe (40= %42), Kum (16= %17), Rey (7), Bağdat (6), Basra (5), Vâsıt (4), Hemedân (3), Nişabur (3), Medâin (2), Merv (2), Sicistân (2), Haleb, İsfahân, Kerh, Yemen, Mekke ve Huttel gibi şehirlerle ilişkili olduğu görülmektedir. Aşağıdaki tabloda Keşşî'nin hocaları-

Enes Topgül, *Erken Dönem Şii Ricâl İlmi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2015), 260-65.

24 Dönemde Horasan bölgesindeki Şii hareketlilik için bkz. Mehdi Gulâmali-Ahmed Gulâmali, “Nakş-i Âsyâ-yı meyâne kohen der neşr-i hadîs-i şîa,” *Ulûm-i hadîs* 58 (1389 hş.): 178, 182-84.

25 Keşşî'nin hocaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Topgül, *Erken Dönem Şii Ricâl İlmi*, 64-93.

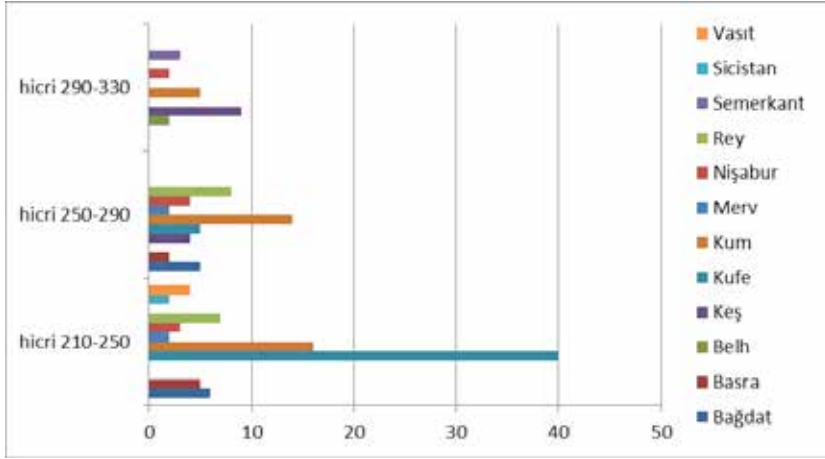
26 Keşşî'nin hocası tabakasında yer almakla birlikte kendilerinden tahdis sîgaları ile aktarımda bulunulmayan isimler de bu ikinci tabakaya dahil edilmiştir.

nın bulunduğu tabaka “III”, onların üst tabakasındaki âlimler “II”, üç üst nesildeki âlimler ise “I” rakamı ile gösterilmiştir.

Tablo 2: Keşşî'nin hocalarının ve üst nesil hocaların ilim merkezlerine dağılımı

Merkez	I (hicri 210-250)	II (hicri 250-290)	III (hicri 290-330)
Bağdat	6	5	-
Basra	5	2	-
Belh	-	-	2
Beyhak	-	1	1
Dımaşk	-	-	1
Haleb	1	-	-
Hemedân	3	1	-
Herât	-	-	1
Huttel	1	-	-
Isfahan	1	-	-
Kerh	1	-	-
Keş	-	4	9
Kirman	-	-	1
Kûfe	40	5	-
Kum	16	14	5
Medâin	2	-	-
Mekke	1	-	-
Meraga	-	1	-
Merv	2	2	-
Nişabur	3	4	2
Rey	7	8	-
Semerkant	-	1	3
Sicistan	2	-	-
Şaş	-	1	-
Tiflis	-	-	1
Tinnis	-	-	1
Vâsit	4	-	-
Yemen	1	-	-

Grafik 2: Keşşî nisbelerinden hareketle 210-330/820-940 seneleri arasında Şii ilim merkezi ve Rihle yönü grafiği²⁷

Keşşî'nin isnadlarında yer alan nisbeler üzerinden hicri III.-IV. asırlarda Horasan Şiiiliği ve Şii ilim merkezleri hakkında bazı değerlendirmeler yapmak mümkündür. Büyük oranda 290-330/900-940 tarihleri arasında vefat eden Keşşî'nin hocalarının (III) genelini Horasan bölgesi âlimleri oldukları görülür. Bu durum hicri IV. asrın başında özellikle Semerkant çevresindeki Şii ilmî hareketliliği ve Şii cemaatler açısından artık bu bölgede müstakil olarak ilim yapma imkanının büyük oranda oluştuğunu gösterir. Geneli 250-290/860-900 tarihleri arasında vefat eden iki üst nesil hocalar (II) ise Kum, Rey, Kûfe, Bağdat, Keş ve Nişabur şehirleri ile irtibatlıdır. Ancak, hem Belh ve Semerkant'a nispet edilen hocaların bulunmaması ya da hayli az olması hem de Keşli âlimlerin sayısındaki düşüş, hicri III. asrın ikinci yarısında Doğu Horasan'da Şii nüfuzun kısıtlılığına işaret etmektedir. Öte yandan, Keşşî'nin hocaları içerisinde Kûfi nisbesi ile bilinen biri yer almaz ve Kummî nisbeli hocalarının sayısı sadece beş iken, iki üst nesil hocalarda yani Keşşî'nin hocalarının hocaları tabakasında Kum bölgesine ait nisbeler taşıyan âlimlerinin sayısı 14'e, Kûfi nisbesini taşıyanların sayısı ise 5'e çıkar. Yine bu dönemde Şii ilim geleneği açısından önem arz eden Rey şehrine ilmî yolculukların yapıldığı, "Râzî" nisbeli sekiz hocadan anlaşılabilir. Bu durum hicri III. asrın ikinci yarısında Kum ve Rey'in önemini göstermektedir. Şii düşüncenin Horasan böl-

²⁷ 272 ve üzerindeki nisbeler grafiğe yansıtılmıştır.

gesindeki yayılımı açısından Nişabur da dikkat çekici bir şehirdir. Ancak, anlaşıldığı kadarıyla Şii cemaatler bu bölgede çok fazla tutunamayarak büyük ihtimalle ticaret yolları üzerinden kuzeydoğu bölgelerindeki Semerkant ve Keş'e kaymışlardır. İki üst nesil hocalarda "Keşşi" nisbesi ile bilinen kimselerin varlığı hicri 250'lerden sonra bu şehirdeki bazı Şii ilim halkalarının varlığını göstermektedir. 210-250/820-860 tarihleri arasında ilmî faaliyetlerini sürdürdükleri düşünülebilecek üç üst nesil hocaların (I) Horasan bölgesi ile irtibatları ise yok denecek kadar azdır. Nitekim bu hocalar arasında Semerkant, Keş, Beyhak, Belh, Meraga, Kirmân, Şaş ve Herat şehirleri ile irtibatlı bulunan herhangi bir isim yer almaz. Kûfe (40), Kum (16), Rey (7), Bağdat (6) ve Basra (5) gibi erken dönem Şii ilim merkezleri ise hareketli bir görünüm arz eder. İki üst nesilde (II) Kum (14) merkezî bir konumda iken üç üst nesilde (I) Kûfe'nin (40) ciddi bir Şii ilim merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Yani Kûfe'nin iki üst nesil (II) hocaların ilmî kaynakları olarak büyük önem arz ettiği ve rihlelerin büyük oranda bu şehre yöneleceği söylenebilir. Hicri III. asrın başlarında Kûfe'de ciddi bir Şii yoğunluğun olduğunu gösteren bu veriler, hicri II. ve III. asırlarda Şiilik eğilimine sahip râvilerin büyük oranda Kûfe ile irtibatlı olmaları gerçeğiyle²⁸ de örtüşmektedir. Burada Bağdat ve Kum şehirlerine dair nisbe yoğunlukları farklılığı, en azından Keşşi'nin daha ziyade Kum ilim geleceğine dayandığını gösteren bir karine olarak değerlendirilebilir.²⁹

Şii cemaatler açısından Kûfe'nin büyük oranda hicri II. asırdaki önemine mukabil III. asırda Kum, Bağdat, Rey ve Nişabur şehirlerinin Şii yoğunluk barındırması dikkat çekicidir. Kum ve Bağdat şehirlerindeki âlimlerin ve ilim ailelerinin tartışmaları belli ölçüde biliniyorsa da,³⁰ Rey ve Nişabur şehirlerinin hicri III. asırda mezhepleşme yolundaki Şii cemaatler açısından ne ifade ettiği hakkın-

28Nitekim 13'ü hicri 50-100; 26'sı 100-150; 27'si 150-200; dördü 200-250 tarihleri arasında vefat eden Şii eğilimli 70 *Kütüb-i sitte* râvisinin 60'ı Kûfe, üçü Basra, üçü Medine, dördü ise diğer beldelerle irtibatlıdır. Bkz. Muhammed Enes Topgül, *Hadis Râvilerinde Şiilik Eğilimi* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2010), 185-86. II./VIII. asırda Kûfe'de Şii bilincin oluşumu hakkında etraflı bilgi için bkz. Najam Haider, *The Origins of the Shī'a: Identity, Ritual, and Sacred Space in Eighth-Century Kūfah* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011).

29Kum ve Bağdat şehirlerindeki hadis etrafındaki tartışmalar için bkz. Andrew J. Newman, *The Formative Period of Twelver Shi'ism* (Richmond: Curzon, 2000).

30Newman, *The Formative Period of Twelver Shi'ism*.

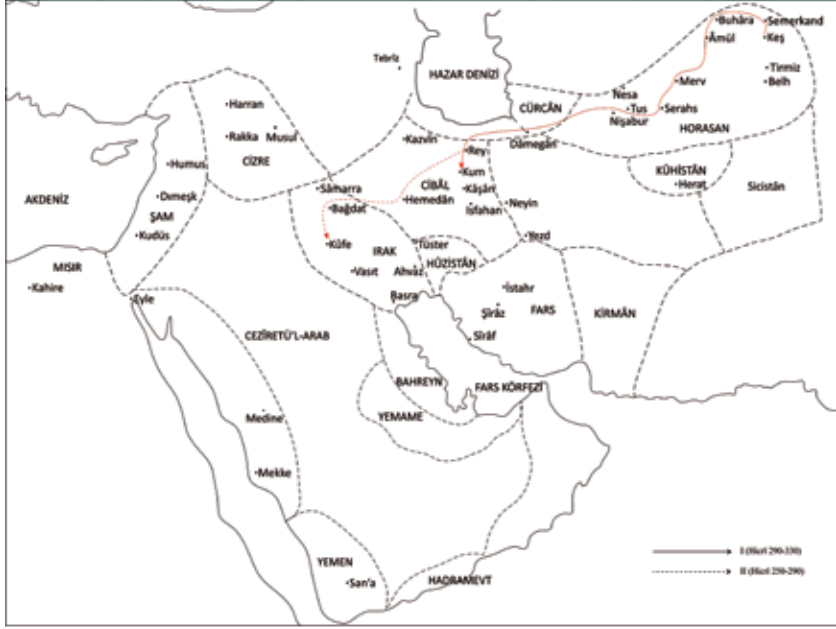
da fazla bilgi yoktur.³¹ Her hâlükârda yukarıda verilen tablo, Şii ilim taliplerinin rihle yönünün Horasan bölgesinden batıya doğru olduğunu ortaya koymanın³² yanı sıra, başka bir açıdan bakıldığında hicri III. asrın sonları ile IV. asrın başlarında kendi ilim geleneğini oluşturmuş bir Horasan bölgesi Şiiliğinden de bahsedilebileceğini göstermektedir.

Büyük oranda 290-330/900-940 yılları arasına tarihlendirilebilecek olan Keşşî'nin hocalarının, bir üst tabakada daha ziyade Kum (14), Rey (8), Bağdat (5), Kûfe (5) ve Nişabur'la (4) ile irtibat kurdukları görülür. Keşşî'den Nişabur'a kadarki güzergahta çok fazla tercih imkanı bulunmamaktaydı. Muhtemelen ilim talipleri önce Semerkant'a gidiyor, ardından Çin'den gelen kadim bir ticaret yolu olan "Semerkant → Buhara → Merv → Serahs → Tus" yoluyla Nişabur'a ulaşan kuzeydoğu güzergahını kullanıyorlardı. Nişabur → Dâmegân → Rey → Kum güzergahı Nişabur'dan Batı Şii ilim merkezlerine girmek için en işlek ve cazip yoldu. Rey veya Kum'dan Bağdat'a gitmek için ise Hemedân'dan geçmek gerekiyordu. Son olarak, genellikle 250-290/860-900 tarihleri arasında vefat eden iki üst nesil hocaların (II) daha ziyade Kum ve Rey'den Kûfe'ye ilim maksatlı seyahatler yaptıkları varsayılabilir. Böyle bir durumda onların Hemedan → Bağdat → Kûfe güzergahını kullanmış olmaları kuvvetle muhtemeldir.

31 Nişabur'daki Şii yoğunluk hakkında bkz. Muhammed Deştî, "Târîh-i teşeyyu' der Nişâbûr (ez âgâz tâ pâyân-ı karn-i çehârem hicrî) (I)," *Târîh-i İslâm der âyine-i pejûheş* 4 (1383 hş.): 83-90. Konu hakkındaki bir çalışmada Rey ve Nişabur'a bu açıdan temas edilir: Bkz. Habîp Demir, *Horasan'da Şiilik* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2016), 146-97.

32 Burada rihle yönü ile ilgili yapılan analiz, başka bir çalışmada Maverâünnehir'den Şii hadis merkezlerine yapılan yolculuklara dair tespitlerle örtüşür. Bkz. Gulâmâlî-Gulâmâlî, "Nakş-i Âsyâ-yı meyâne kohen der neşr-i hadîs-i şîa," 194-98.

Harita 2: Keşşî'nin eserindeki nisbelerinden hareketle 210-330/820-940 seneleri arasında Şii Rihle yönü

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

İslami ilim merkezlerinin tarihî süreçteki iniş ve çıkışlarının tespitinde izlenecek yöneme dair dört başı mamur bir tekliften bahsetmek zordur. Ancak, bir ilim merkezinin, sahip olduğu dinamikleri temin etme veya kaybetme aşamalarında sadece ilmî faktörlerin değil, ilgili şehrin siyasi erke merkez olup olmamasının da etkide bulunduğu açıktır. Nitekim özellikle hadis ilminin ayrılmaz bir parçası olan kültür merkezleri, aynı zamanda büyük oranda dönemin siyasi merkezleriydi.³³ Sunduğu bütün imkanlara rağmen siyasi tarih ancak bir noktaya kadar konunun aydınlatılmasına yardımcı olabilir. Bundan dolayı ilmî yoğunluğun tespitinde özellikle ilgili merkezlerde farklı dönemlerde yaşayan ulemanın belirlenmesi önem arz etmektedir. Âlimlerin bölgesel aidiyetlerinin tespitinde izlenecek en emin yol ise *târîh*, *tabakât* ve *ricâl* kaynaklarına başvurmaktır. Bu kaynaklarda âlim/râvilerin bölgelerini

³³Recep Şentürk, *Toplumsal Hafıza: Hadis Rivayet Ağı, 610-1505*, çev. Mehmet Fatih Serenli (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2004), 51.

gösteren nisbelerin özenle kaydedilmiş olması ve gerek doğrudan kayıtlar gerekse hoca-talebe ağlarından hareketle vefat tarihlerinin bilinebilmesi, hem bölge hem zaman kayıtlarından hareketle ilim merkezleri hakkında değerlendirme yapmanın önünü açacaktır. Bu makale ise erken ilim merkezlerini ve bu merkezlerin tarih içerisindeki iniş-çıkışlarını tespitinde bizzat isnadın fonksiyonunu ortaya koymaya çalışmıştır. İsnad üzerinden yapılacak çözümlenmeler, hem tabaka tabaka bölgelerin ivme kazanma ve kaybetme serüvenini hem de muhtemel rihle yönlerini görme imkanı sunmaktadır. Sünni ve Şii ilim merkezlerine dair Mervezî ve Keşşî'nin isnadları aracılığıyla ulaşılan sonuçların şehir monografileri ve daha başka eserlerdeki isnadlarla karşılaştırılması, daha kesin yargılara ulaşılmasına ve bu çalışmadaki isabet veya hata oranlarının ortaya konulmasına imkan verecektir. Ancak, bizzat isnad üzerinden bu tarz bir metodun işletilebilmesi, bir isnad verisi olarak nisbelerin, şehir tarihlerinin yazımına katkısı bağlamında değerlendirilmelidir.

Erken İslam tarihinde âlimlerin ilim yolculuklarında hangi güzergahları izlediklerine dair bilgiler kaynaklarda oldukça dağınıktır. Ancak bu hatların, neredeyse her zaman ticaret kervanlarının izlediği, kuyu ve kervansaraylarla donatılmış güzergahlarla aynı olduğu rahatlıkla söylenebilir. Çünkü, incelenen dönem söz konusu olduğunda hem yol güvenliği hem de maliyet bakımından ticari kervanlarla hareket etmek daha akıllıca bir işti. Öte yandan, imkan bulunduğu deniz veya akış yönü müsait olduğunda nehir yolculuğu kara yolculuğuna tercih ediliyordu. Zira bu durum güvenlik problemini bir noktaya kadar bertaraf ederek yolculuk maliyetini düşürdüğü gibi daha hızlı ve belki de daha konforlu bir seyahat anlamına da geliyordu. Nitekim klasik metinlerde denizde hayatını kaybeden ilim taliplerinden bahsedilmesi deniz yolunun işlerliğini göstermektedir. Harita üzerinden takip edildiğinde, bugünden bakılınca, "yolu uzatmak" anlamına gelecek güzergahların varlığı da klasik metinlerde dikkat çekmektedir. Bu durumun en makul izahı, ilim talibinin belki de ömründe bir veya iki sefer yapabileceği bu uzun soluklu yolculukta azami sayıda ilim merkezine uğramayı ve daha fazla hocayla görüşmeyi hedeflemesidir. Seneler öncesinden çıkılan hac yolculuklarının en muhtemel izahı da bu olsa gerektir.

Sonuç olarak, ilmî yolculukların yöneldiği merkezler, rihlenin mahiyeti ve güzergahları, kitapların oluşum tarihi ve seyri, formal ve informal ders verme tarzları, ders malzemeleri, hoca ve talebenin takip edeceği adap, ulema ile umera arasındaki ilişkiler, kurumsal yapılar vb. olguları bu makalede önerilen metodu veya başka metodları takip eden disiplinlerarası bakışa sahip çalışmalara ihtiyacı artırmaktadır.

KAYNAKÇA

- Akcaoğlu, Faik. *Nişabur'da Hadis Çalışmaları*. İstanbul: Beka Yayınları, 2013.
- Asatryan, Mushegh. "Bankers and Politics: The Network of Shi'i Moneychangers in Eighth-Ninth Century Kufa and their Role in the Shi'i Community." *Journal of Persianate Studies* 7 (2014): 1-21.
- Avcı, Casim. "Nisbe." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 23: 142-44.
- Bulliet, Richard W.. "A Quantitative Approach to Medieval Muslim Biographical Dictionaries." *Journal of Economic and Social History of the Orient* 13/2 (1970): 195-211.
- . *The Patricians of Nishapur: a Study in Medieval Islamic Social History*. Cambridge: Harvard University, 1972.
- Cohen, Hayyim J.. "The Economic Background and the Secular Occupations of Muslim Jurisprudence and Traditionalists in The Classical Period of Islam (Until the Middle of the 11th Century)." *Journal of Economic and Social History of the Orient* 13/1 (1970): 16-61.
- Demir, Habip. *Horasan'da Şiilik*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2016.
- Deştî, Muhammed. "Târîh-i teşeyyu' der Nişâbûr (ez âgâz tâ pâyân-ı karn-i çehârem hicrî) (I)." *Târîh-i İslâm der âyine-i pejuhêş* 4 (1383 hş.): 83-90.
- Fehmi, Naim Zeki. *Turuku't-ticâreti'd-devliyye ve mahattatuhâ beyne's-şark ve'l-garb*. Kahire: El-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1973.
- Haider, Najam. *The Origins of the Shī'a: Identity, Ritual, and Sacred Space in Eighth-Century Kūfah*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- Hayes, Edmund. *The Envoys of the Hidden Imam: Religious Institutions and the Politics of the Twelver Occultation Doctrine*. Doktora Tezi, The University of Chicago, 2015.
- Hirschler, Konrad. *The Written Word in the Medieval Arabic Lands: A Social and Cultural History of Reading Practices*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2012.
- İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed Nasîbî. *Sûretü'l-arz*. Leiden: E. J. Brill, 1938.
- İbnü'n-Nedîm, Muhammed b. İshak. *el-Fihrist*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1398/1978.
- Keşşî, Muhammed b. Ömer b. Abdülaziz. *İhtiyâru Ma'rifeti'r-ricâl*. Haz. Hasan Mustafavi. Meşhed: Dânişgâh-ı Meşhed, 1348 hş./1969.
- Lucas, Scott C.. *Constructive Critics, Ḥadīth Literature, and the Articulation of Sunnī Islam: The Legacy of the Generation of Ibn Sa'd, Ibn Ma'in, and Ibn Ḥanbal*. Leiden-Boston: Brill, 2004.

- Makdisî, Muhammed b. Ahmed Beşşârî. *Ahsenü't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlîm*. Haz. M. J. De Goeje. Leiden: Brill, 1967.
- Mehdî Gulâmâlî-Ahmed Gulâmâlî. "Nakş-i Âsyâ-yı meyâne kohen der neşr-i hadîs-i şîa." *Ulûm-i hadîs* 58 (1389 hş.): 174-203.
- Mervezî, Muhammed b. Nasr. *Ta'zîmü kadri's-salât*. Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1406.
- Monique Bernards-John Nawas. "The Geographic Distribution of Muslim Jurists during the First Four Centuries AH." *Islamic Law and Society* 10/2 (2003): 168-81.
- . "A Preliminary Report of the Netherlands Ulama Project." *Law, Christianity and Modernism in Islamic Society*, ed. Urbain Vermeulen ve Jan M. F. Reeth, 97-110 (Leuven: Peeters Press, 1998).
- Necâşî, Ahmed b. Ali. *Ricâlü'n-Necâşî*. Beyrut: Şirketü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1431/2010.
- Newman, Andrew J.. *The Formative Period of Twelver Shi'ism*. Richmond: Curzon, 2000.
- Okuyucu, Nail. *Şâfî Mezhebinin Teşekkül Süreci*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2015.
- Râşid, Sa'd Abdülaziz. *Darb Zubaydah: The Pilgrim Road from Kufa to Mecca*. Riyad: Câmîatü'r-Riyad, 1980.
- Romanov, Maxim. "Toward the Digital History of the pre-Modern Muslim World: Developing Text-mining Techniques for the Study of Arabic Biographical Collections." *Analysis of Ancient and Medieval Texts and Manuscripts: Digital Approaches*, ed. T. L. Andrews, C. Macé, 229-44 (Turnhout: Brepols Publishers, 2014).
- Sezgin, M. Fuad. *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*. İstanbul: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1956.
- G. le Strange. *Baghdad During the Abbasid Caliphate*. London: The Clarendon Press, 1924.
- Şentürk, Recep. *Toplumsal Hafıza: Hadis Rivayet Ağı, 610-1505*. Çev. Mehmet Fatih Serenli. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2004.
- Topgül, Muhammed Enes. *Erken Dönem Şîî Ricâl İlmi (Keşşî Örneği)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.
- . *Hadis Râvilerinde Şîîlik Eğilimi* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2010).
- Touati, Hourai. *Ortaçağ'da İslâm ve Seyahat: Bir Âlim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi*. Çev. Ali Berktaş. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan. *el-Fihrist*. Haz. Seyyid Muhammed Sâdık âl-i Bahru'l-ulûm. Necef: Mektebetü'l-Murtazaviyye, ts.

- Ünal, Halit. "Mervezî, Muhammed b. Nasr." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 29: 235-36.
- Vacca, Alison. "Nisbas of the North: Muslims from Armenia, Caucasian Albania, and Azerbaijan in Arabic Biographical Dictionaries (4th-7th centuries AH)." *Arabica* 62 (2015): 521-50.
- Yücel, Ahmet. "Bir Hadis Terimi Olarak 'Sahafî' ve Hadis Tarihi Açısından Önemi." *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11-12 (1993-1994): 197-204.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. Haz. Şu-ayb Arnaût-v.dgr. 30 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1432/2011.

A SEARCH FOR A METHOD TO STUDY THE CENTERS OF KNOWLEDGE AND THE MOBILITY OF SCHOLARS IN THE EARLY HISTORY OF ISLAM: ATTRIBUTIVE ADJECTIVES (*NISBAS*)

ABSTRACT

Determining the early centers of Islamic disciplines and the relations among them would fill many gaps within the history of Islamic scholarly disciplines in general and of hadith in particular. However, there is no widely accepted methodology for identifying these centers, the nature of scholarly journeys (*rihlas*), or the relationship between political actors and the rise of cities. Nor is there a consensus on the questions of what kinds of sources can serve as the basis for such inquiries and of how they can best be used. This article argues that centers of Islamic learning and *rihla* destinations can be determined through *nisbas* (attributive adjectives–adjectives denoting origin, profession, intellectual affiliations, etc.), which are recorded as standard information in *tarikh*, *tabaqat* and *rijal* works and may give information about a person's familial, tribal, professional, and *madhab* affiliations. Utilizing *isnad* data, this article makes observations concerning early Sunni and Shi'i centers of knowledge and *rihla* directions and destinations.

Keywords: *Nisba*, Cities of Islamic Learning, *Rihla*, *Rihla* Direction, Scholarly Mobility, al-Marwazi, al-Kashshi.